

# בחינה מחודשת של מיתוס אליעזר בן יהודה

כך התברר שהאיש שהטיף לכולם על "ארץ, שפה לאומית והשכלה לאומית" הפך עולמות כדי שבנו יתקבל ללימודים בפריז ויקבל השכלה צרפתית

19.01.2017 12:38

זהר שביט

ירושלים 13 באול 1899

מר ביגר היקר

מר עוזיאל הודיע לי עתה שילדי לא התקבל לבית הספר למורים מפני שהוא חלש בצרפתית. על החולשה הזו מסרתי לך בעצמי והסברתי לך את סיבותיה, וחשבתי שבהינתן התנאים החריגים של המצב בירושלים, ינהגו בהתחשבות עם בני, אם רק יהיה מסוגל לעקוב אחרי השיעור בבית הספר.

ואכן הוא מסוגל, ואני יכול להבטיחך שבמהרה הוא ישתווה, אם לא יעלה על חבריו ללימודים.

אני מרשה לעצמי אפוא לבקשך, אולי אפשר שיעשו יוצא מן הכלל קטן ויקבלו בכל זאת את ילדי. הוא עכשיו בן שבע עשרה, אין הוא יכול להישאר בבית שבו אין לו מה לעשות, כי קשה לקוות שיוכל להשתפר כאן בצרפתית. הוא היה הרבה יותר מוכן אשתקד, אבל אי מימוש התקווה שלו לצאת לסמינר ריפתה את ידיו והכישלון השנה ישלים את אכזבתו.

שכי"ח ינסה, הוא בוודאי לא יצטער על כך. הוא ימצא בו משרת מצוין. מר בנדיקט מכיר אותו ומר עוזיאל יוכל להעיד שהוא אינטליגנטי, רציני, בעל מידות טובות.

בכבוד עמוק



חדר העבודה של אליעזר בן יהודה, השמור באקדמיה ללשון עברית באוניברסיטה העברית צילום: תומר אפלbaum

כותב המכתב (בצרפתית) הוא אליעזר בן יהודה ונמענו, ז'ק ביגר, (Jacques Bigard) הוא המזכיר בפאריס של חברת "אליאנס ישראליט אוניברסל" ("כל ישראל חברים" — כי"ח). הבן שנכשל בבחינה בצרפתית הוא בן ציון בן יהודה, הלוא הוא איתמר בן אב"י. בית הספר שבו מדובר הוא (Ecole Normale Israelite Orientale ENIO), הסמינר המזרחי למורים (ובלשונו של בן יהודה — "מוריון"), שקיבל תלמידים יהודים, בעיקר מארצות המזרח, והכשיר אותם להיות מורים ברשת הענפה של בתי הספר של אליאנס במרחב הים התיכון. המכתב הזה היה טמון יותר ממאה שנים בארכיון העשיר של אליאנס בפאריס יחד עם עשרות רבות של מכתבים, כולם בצרפתית, שכתב אליעזר בן יהודה לאנשי כי"ח בין השנים 1888-1909.

המכתבים האלה וההוצאה לאור של מהדורה מקוצרת ומחודשת של [האוטוביוגרפיה של איתמר בן אב"י](#), בלויית הערות והקדמות מאירות עיניים ("החצוף הארץ ישראלי, פרקים מחייו של הילד העברי הראשון", הוצאת ידיעות אחרונות, 2016), שלחו אותי לבחון מחדש את הסיפור המקובל על קנאותו של אליעזר בן יהודה לעברית וכמה פרקים מחייו של איתמר בן אב"י, כפי שבחר לספר אותם.

הגילוי החשוב בתיק הגנוז בארכיון אליאנס הוא אוצר של עשרות מכתבים הקשורים בפרשת הוצאתו לאור של המילון, שברובם מתואר המאמץ העצום שהשקיעו אליעזר בן יהודה ואשתו חמדה בגיוס מכתבי המלצה על המילון מטובי החוקרים באירופה ובגיוס תרומות במדינות שונות באירופה כדי שאפשר יהיה להוציאו לאור. מן המכתבים מתברר כי בצד העבודה האינטנסיבית על חיבור המילון והמאמצים לגיוס התרומות הטרידה מאוד את בן יהודה שאלת החינוך של בן ציון, והוא היה מוכן להשתדלות כמעט מבזה אצל ראשי אליאנס כדי להבטיח שבנו יזכה להתקבל לבית הספר הפאריסאי להכשרת מורים של אליאנס.

Jerusalem le 13<sup>19</sup> Chul 1899.  
Monsieur le Grand Rabbin,  
Je viens d'être informé par l'All. Fr.  
que mon fils n'est pas admis à l'école  
oriental, parce qu'il est faible en  
français.

מכתבו של בן יהודה לרב הראשי של פאריס מ-13 אולול 1899  
סיפורו של בן ציון בן יהודה, מי שאימץ לעצמו מאוחר יותר את השם איתמר בן אב"י (איתמר כי כך  
ביקשה לקרוא לו אמו ובן אב"י כדי להנציח את שם אביו שהעריץ), מוכר היטב. לפי הסיפור המקובל  
ביקש בן יהודה לגדל את בכורו, "הילד העברי הראשון", על ברכי העברית בלבד, בסביבה שרובה ככולה  
לא דיברה עברית, והיה מוכן להסתכן בכך שבכורו יגדל חסר כישורים לשוניים ובלבד שלא ייחשף  
בינקותו ללשונות אחרות.  
הסיפור הזה נהפך עם השנים לאחד המיתוסים המכוננים של מפעל העבריות, לא מעט בזכות הרומאן  
ההיסטורי של דבורה עומר, "הבכור לבית אב"י", וגם בזכות האוטוביוגרפיה שכתב איתמר בן אב"י,  
שעליה גם נסמכה עומר. באוטוביוגרפיה חוזר איתמר בן אב"י שוב ושוב לסיפור ילדותו, שעברה עליו  
בבידוד מוחלט מחברת שכניו הילדים, בניסיון לשמור על טהרת עבריותה של ילדותו וכדי למנוע כל  
אפשרות של מגע עם מי שדיברו לא בעברית. בן אב"י מתאר כיצד ניסו באי ביתו של אביו להניא אותו  
מהחלטתו לגדל כך את בנו, מפני שהיא נראתה להם חסרת סיכוי ולא רציונלית. יחיאל מיכל פינס, ידידו  
הקרוב של אליעזר בן יהודה ובעצמו ממייסדי ועד הלשון העברית ומחדשן של כמה מלים, כמו "שעון"  
ו"מחוג", טען: "אין שיגעון גדול מזה. לא נעשה עוד ניסיון כזה בילד בשום עם מעמי תבל. הלטינית מתה  
כשפת דיבור ולא תוסיף קום. היוונית העתיקה מנוחתה עדן, ואתה רוצה להחיות בחיי יום-יום את העברית  
שחדלה להיות שפת דיבור לפני אלפיים שנה? הן אפילו התלמוד נתחבר כבר בארמית, שפת הדיבור של  
רוב עמנו בימים ההם. דבר עברית אתי ועם אנשים בגילי כרצונך. אבל לילד הנח. הרי אתה מתחייב פשוט  
בנפשו."

סיפור "אילמותו" של בן אב"י מתואר באוטוביוגרפיה כניסוי אכזרי, או כדברי פינס כ"עקידת יצחק  
בנוסח ימינו". מעט ידידיו של בן יהודה בירושלים הפצירו: "הפסיקו את הניסוי אשר לא יצליח לעולם",

והזהירו אותו ממר גורלו של "הילד המסכן שבעוד ירחים מספר ישרים את שנתו השלישית והוא אילם". גם בן יהודה עצמו "הכריז שהוא מקריב את בנו על מזבח התחייה של הדיבור העברי". אולם אורח שביקר בביתו של בן יהודה באותן שנים מאיר באור אחר את סיפור אילמותו של בן ציון. בדו"ח בצרפתית משנת 1884 השמור בארכיון אליאנס בפאריס שהכין משה פרסקו, מורה בבית ספר של אליאנס בטורקיה, הוא מתח ביקורת קשה על מצב הוראת העברית בבתי הספר של אליאנס בירושלים וביפו והעיד מכלי ראשון ובהתפעלות רבה על שיטת ההוראה של עברית בעברית שעל פיה מלמד בן יהודה בבית הספר של כי"ח בירושלים. בדו"ח הזה כותב פרסקו שבן יהודה אינו מוכן שידברו בסביבתו לא בעברית, ולא רק בבית הספר אלא גם בביתו, ואז כמשיח לפי תומו הוא מוסיף: "מר בן יהודה אינו מרשה שידברו בשפה אחרת בשיעורים שלו וכך גם בביתו; בנו בן שנה וחצי מדבר עברית כמו מלאך". האם באמת שמע פרסקו את בן ציון מדבר עברית כבר כשהיה בן שנה וחצי? — זאת לא נדע, אבל חיזוק לכך שבן ציון החל לדבר עברית זמן רב לפני שמלאו לו שלוש שנים אפשר למצוא גם בביוגרפיה שכתבה חמדה בן יהודה על איתמר בן אב"י: "הילד גדל בין זרועות אביו ואמו, ושניהם דיברו אליו רק עברית. במלאות לו תשעה חדשים פתח הילד את פיו. המלה הראשונה אשר מילל היתה לא 'אבא' ולא 'אמא' אלא 'כבל', לאמור כלב — חברו האחד בילדותו הרכה". לעומת זאת, אין ספק שבן יהודה היה מוכן להפעיל לא מעט אלימות כדי להבטיח את החינוך הטהרני של בנו. וכך, כשגילה יום אחד בשובו הביתה שדבורה הפרה את הוראותיו והעזה לשיר לפעוט שיר ברוסית יצא מכליו, ומול עיניו של הילד האילם, כך מספר בן אב"י, התחוללה דרמה שבה נהג אביו באלימות כלפי רעייתו וזעק: "אין סליחה על כך דבורה, כי שלחת יד בנפשי ובנפש בננו הבכור". הסצינה כל כך החרידה את הילד עד שבחששו לאמו קרא לאביו לחדול, וכך גם נחלץ לדבריו מאילמותו. ההשלטה האלימה של העברית איפיינה את כל שנות ילדותו של בן ציון. במכתב לדבורה כתב בן יהודה ב-1886: "אמרי לבן ציון כי אם לא ישמע אשכנזיק אביא לו מתנות יפה מאוד, ואם אין, אם ישמע אשכנזיק, לא אביא לו מתנות ואשנאהו, ולא אדבר אתו, וגם אכהו מכות רצח". בן אב"י מתאר באוטוביוגרפיה שלו כיצד הכה אותו אביו באכזריות כאשר תפס אותו שר בפומבי עם חבריו את המרסיז בצרפתית: "בהגיענו לבית הרביעי של ההמנון, הבהילנו פתאום קול חרון ואבהלה. היה זה קולו הצרוד של אבי, אשר הופיע קודם זמנו בחצרנו. הילדים ידעו יפה את אבי ואת קנאותו לעברית, ובן רגע נתפזרו דרך המוצא לכל רוח, ורק אנוכי נשארתי אתו נדהם ומבולבל. הוא ניגש אלי, בלבושו המזרחי, בתרבושו לראש ובג'ובייתו תמיד לגופו, כשלחייו חיוורות מכעס. 'בוא עימדי', פקד רתת, ובהכניסו אותי לחדר עבודתו פיתח ממותניו את אבנטו הידוע לי מכבר, וכלי להוציא הגה מפיו הצליפו על גופי, אחת ושתיים ושלוש וארבע, כמספר הבתים בהמנון הצרפתי אשר שרנו, הצלפה כנגד כל בית. אותה שעה בירכתי בלב את מחבר ההמנון שמיעט במספר בתי השיר. 'הא לך', קרא לסוף, 'ויהי זה לך לעונש על צרפתיותך הפומבית.' כך הולקיתי על שירת 'המרסלייזה' ובלבי נתעוררה מרירות עד כדי שנאה כלפי אבי שנהג בי עריצות." איי-אפשר שלא לתהות איך מתיישב הסיפור על שמירתו הקנאית של בן יהודה על טוהר העברית של בנו גם במהיר בידודו החברתי עם המאמץ העצום שהשקיע עד כדי בזיון וקצף כדי להבטיח לבנו מקום בבית

הספר של אליאנס בפאריס, שהחינוך בו היה כמובן בצרפתית. בסופו של דבר עלו השתדלונותיו של בן יהודה יפה. בן ציון הגיע אמנם לפאריס בלי שהובטח לו מראש מקום בסמינר, אבל אחרי שאנשי אליאנס ערכו לו טקס הכנעה קצר, שבו נאליץ בן ציון להתחייב "להפיץ את הלשון הצרפתית" בכל מקום שבו ילמד, הוא התקבל לסמינר למורים.

אפשר היה אולי להבין את המאמץ הזה אילו לא היו פתוחות בפניו אפשרויות אחרות של חינוך על-יסודי בארץ ישראל, אבל באותן שנים כבר פעל בית הספר "מקווה ישראל" וחבריו של בן יהודה, דב חביב ודוד יודילביץ, התכוונו לשלוח אליו את בניהם. בן יהודה סירב לכך בתוקף: "דווקא אבי, איש הלשון והקרקע, הוא אשר התנגד משום מה בכל תוקף לשלחני למדרשה חקלאית: 'אתה רואה', הגיד לי פעם בפעם, 'כל עברך כיוונך לחיי רוח, לעתיד רחב תבל, לתופס עט ולא את, ואיני מתאר לעצמי אותך אוהז במעדר, כשאצבעותיך ועצם ידיך גסות וקשות. מה יאמרו על הילד העברי הראשון לעתיד לבוא? כי רק עמי הארץ עלולים לדבר בעברית, וכי אין היא נתונה לגמישות דיבורית חיה ורעננה. לא, בני, מובטחני שגם אם היתה מדברת אליך כמוני. צריך שתהיה למופת לכל אחיך ואחיותיך בארצנו זאת, לכל מחוזותיה ומושבותיה. צריך שתיעשה לסופר, למשורר, לנואם, לחוזה."'

מאחורי רצונו של בן יהודה לשלוח את בנו ללימודים על-יסודיים בפאריס היו כמה סיבות. האחת היתה הרצון להבטיח את עתידו המקצועי של הבן. עם כל מחויבותו לפרויקט הלאומי ולמרות שקבע "שלשה דברים חרותים באותיות של אש על דגל הלאומיות: ארץ, שפה לאומית, והשכלה לאומית", לא ראה בן יהודה את עתיד בנו כעובד אדמה. ההכשרה בסמינר למורים בפאריס היתה יכולה להבטיח את עתידו המקצועי של בן אב"י כמורה באליאנס או לאפשר לו להתפתח כעיתונאי וכאיש רוח.

במכתב לרב הראשי של פאריס, מ-13 אול 1899, תיאר בן יהודה את מצוקתו הגדולה והסביר מדוע חשוב לו כל כך שבנו יתקבל לבית הספר: "אני מתחנן, אדוני הרב הראשי, עוץ לי עצה, מה עלי לעשות כעת? אתה יודע את מצבי, אתה יודע שמזה שמונה עשרה שנים אני עובד וסובל בארץ הזו, בתנאים בלתי אפשריים, שבקושי רב אני מצליח להתפרנס, שאני חי חיי מחסור, אף שאני ורעייתי חולים. ואולם אין אנו מרימים ידיים, אנחנו עובדים בצורה על-אנושית. אנחנו נאבקים למען הקידמה. מלבד העבודה והסבל שרובצים עלינו בשל עריכת עיתוננו, אני מתמסר כל כולי למשימה הקולוסאלית שיזמתי, המילון שלי, שלגביו, אנשי המדע הגדולים ביותר שלנו, הביעו דעות מחמיאות ביותר. אני מקדיש לו את כל הזמן שאני יכול לחסוך משנתי, ממנוחתי. אינני מבקש מהחיים אלא את פת הלחם הקטנה הנחוצה לקיום הצנוע ביותר — ולהשלמת מפעלי פת הלחם הקטנה הזאת, אתה יודע כיצד אני משיג אותה. לחלוטין אינני מסוגל לעמוד בהוצאה הדרושה כדי לתת לבני חינוך כלשהו, שיבטיח לו עתיד צנוע. לאחרי האמביציה שילדיהם יעשו רופאים, מהנדסים וכו' והם מקבלים עזרה לשם כך. אני מסתפק עבור ילדי, בעתיד לא מלבב כמורה בבית ספר יסודי. עשיתי כל שהיה בכוחי: רשמתי אותו לבית הספר, שילמתי במשך שנתיים למורה פרטי, אבל התנאים במקום הם כאלה, שלא עלה בידו להיות מאד חזק בצרפתית. חשבתי שאוכל לקוות שכי"ח ייקח בחשבון את המצב הזה ויהיה קצת יותר מתחשב ויקבל אותו."

אבל, אם זה לגמרי בלתי אפשרי, תורה לי אדוני, הרב הראשי, על דרך ישועה אחרת. כל שידוע לי הוא שעליו לצאת מפה. בני הוא עתה בן 17, לא ייתכן שיישאר זמן רב יותר בירושלים שבה אין לו מה לעשות."

בנוסף לדאגה אבהית לעתידו המקצועי של בן ציון עולה מן המכתב ומהשיחות בין בן יהודה לבנו החשש מהפיכתו של בן ציון לצר אופקים, לפרובינציאל ארצישראלי. אמנם הילדות שכפה על בנו היתה מעין מעבדה לגידולו כ"ילד עברי", אבל אחרי שהניסוי צלח הגיעה השעה לחינוך הומני מרחיב אופקים. בן אב"י גדל אפוא כילד דו־לשוני, ואפילו רב־לשוני, ושלט מגיל צעיר בצרפתית ולאחר מכן גם בערבית, אנגלית וגרמנית. במלים אחרות, בן יהודה טיפח את בנו כ"נסיך ציון" וכ"ילד אוניברסלי" כאחת. דמותו הסמלית כ"ילד העברי הראשון" עשתה את בן אב"י לבן יקר והפגישה אותו בילדותו ובנעוריו עם אישים רבים, תחילה ביישוב היהודי בארץ ישראל ולאחר מכן בפאריס. בארץ ישראל פגש אישים כמו האמנים ליליאן ובוריס שיץ, מאיר דיזנגוף, הקונסולים של צרפת ואיטליה, ישראל זנגוויל ואפילו אחד העם. מיד עם בואו לפאריס התקבל בכבוד מלכים ורבים התגייסו לדאוג לו. בין היתר, היה אורח קבוע בסלון של יום ראשון במשכנו של מכס נורדאו, שם פגש, בין היתר, את שטפן צווייג ושרה ברנאר ואפילו את ג'ורג' קלמנסו, ועל פי תיאוריו לא נמנע בן אב"י בפאריס מלהפגין בפומבי את "צרפתיותו", להפך — הוא חווה אותה בכל מאודו.

גלריית הדמויות שמתוארת באוטוביוגרפיה היא בין הסיבות שהופכות את הקריאה בה למרתקת, אבל לא פחות מכך מרתקת הקריאה בגלל כשרון הכתיבה והסגנון החדש שאותו הכניס בשעתו בן אב"י גם ל"דואר היום", שעל מייסדיו נמנה. בן אב"י הבין את החשיבות של מתן ריחות וצבעים לתיאור התקופה (כולל תיאורו הנהדר ל"שדות אלישע", השם העברי שנתן לשנו אליזה) ואפילו לתיאור הפריטים הפיסיים של האישים המתוארים, המאפשרים ממש להעלותם בעיני רוחנו. אך מעל לכל הבין את החשיבות של יצירת סיפור מעניין ומרתק, ככל הנראה גם על חשבון האמינות ההיסטורית. לא ברור עד כמה אמין התיאור המפורט של מפגשיו עם אתאטורק וברור לגמרי שבחלק מהסיפורים האישיים מעדיף בן אב"י את הסיפור המעניין על פני הנאמנות לעובדות.

כך לדוגמה הסיפור על ניסיונו להתקבל לסמינר למורים של אליאנס בשנת 1899. ניסיון זה נתקל בקשיים, שכן, כך לפי עדותו, הוא נכשל בבחינות הכניסה בעברית כישלון שבייש והכלים את מי שנהפך לסמל של "הילד העברי הראשון", ולכן גם זוכה באוטוביוגרפיה לתיאור כפרשה דרמטית שהסעירה את אנשי היישוב: "גדולה היתה דהימת אבי לידיעה מפאריס באחד מימי הקיץ, על דבר כישלוני בבחינות המיוחלות. אבא ואמא לא יכלו להאמין למשמע אוזניהם וכשקראו את הדבר שחור על גבי לבן, לא יכלו להאמין למראה עיניהם:

פנינה הרוסייה הצליחה, ובן ציון, תפארתם ותקוותם, לא רק שלא הצליח, אלא שלחרפה גדולה מזו זכה, לחרפה אשר התפשטה בכל אפסי הארץ, למן מטולה, המושבה החדשה בצפון, ועד באר טוביה בדרום. כי אמנם לא מרפיוני בצרפתית נפלתי, כיוון שבשפה זו הזהרתי לא פחות מפנינה דודתי [...] שניים הם המקצועות אשר גרמו למפלתי: האחד דברי ימי העולם; והשני, שומו שמים, עברית!

כן, בבחינה העברית נחלתי מפלה מחפירה מאין כמותה. אבי ואמא נחרדו לעומק נפשם, ונזדעזה כל ירושלים הבן־יהודאית, כל המורים והמורות העברים, ובפרט מורי לעברית, מרדכי קרישבסקי. ונחרדו כל חברי וחברותי, עמיתותי ועמיתי, אשר הייתי נחשב בעיניהם כדוגמה. וברחוב היהודים, שעוד לא סלח לאבי את פריצת הגדר בענייני השפה, חגגו בחורי הישיבות והחדרים את התבוסה הזאת כחג גדול להם. אבל ממכתביו של בן יהודה להנהלת אליאנס ולרב הראשי עולה כי בן אב"י כלל לא נכשל בבחינת הכניסה בעברית אלא נכשל בבחינת הכניסה בצרפתית. האם זיכרונו של בן אב"י הטעה אותו כשכתב את סיפור חייו והכישלון הצורב בבחינה בצרפתית התחלף בכישלון בעברית? או שאולי לפנינו עוד דוגמה לנטייתו לדרמטי ולסנסציוני? האוטוביוגרפיה של איתמר בן אב"י מביאה שרשרת של דרמות גדולות, שלחלקן — כמו מות אמו דבורה, החרם על בן יהודה, הגירוש מהארץ בימי המלחמה ואהבתו הרומנטית ללאה אבושדיד — היה ללא ספק עד ושותף. אבל במקום שלא נמצאה לו דרמה העדיף בן אב"י לבדות אותה, שכן נראה שהעדיף את הסיפור הסנסציוני על פני "האמת". אילו סיפר שהוא, בנו של אליעזר בן יהודה, נכשל בבחינות בצרפתית, לא היה בכך עניין. לעומת זאת, סיפור המתאר את הילד העברי הראשון, בנו של מחייה הלשון העברית, נכשל בבחינה בעברית ואת הסנסציה שהתעוררה כתוצאה מכך, מלווה בלא מעט שמחה לאיד — זו הרי דרמה של ממש.

המסמכים בצרפתית, ששכבו למעצבה במשך מאה שנים בארכיון אליאנס בפאריס, אינם פוגעים במעמדו של הסיפור המכונן על חיי אליעזר בן יהודה, הרומן ההיסטורי של דבורה עומר והשיר של ירון לונדון חזקים מהם ללא ספק, אבל למחקר ההיסטוריה של בן יהודה ולסיפור מפעל המילון שלו הם יציבו כמה סימני שאלה וכמה סימני קריאה. ובעיקר, יזכירו לנו שוב את מפעלו ההרואי של בן יהודה להפיכת העברית לנכס הלאומי החשוב ביותר של היישוב היהודי ואת גדולתו של מפעל המילון העברי הראשון.

- תודתי לעמנואל הלפרין על עזרתו בתרגום המכתבים, לפרופ' שמעון שוורצפוקס על סיועו באיתור תיק המכתבים בארכיון אליאנס בפאריס, ולגילה קופר ורוז לויין מספריית אליאנס וארכיון אליאנס בפאריס על עזרתן הרבה.